

Н.М. Гончарук
goncharuk_nat17@mail.ru

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОМУНІКАТИВНИХ РЕАКЦІЙ ЯК СКЛАДОВИХ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Honcharuk N.M. Psychological analysis of communicative reactions as components of communicative behavior / N.M. Honcharuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 29. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2015. – P. 149–158.

Н.М. Гончарук. Психологічний аналіз комунікативних реакцій як складових комунікативної поведінки. Стаття присвячена теоретичному вивченню підходів до дослідження комунікативних реакцій як форм комунікативної поведінки. Автором з'ясовано зміст категорій «реакція», «комунікативна реакція», які є компонентами комунікативної взаємодії. У процесі теоретичного дослідження комунікацію описано як процес двостороннього обміну думками й інформацією, представлений двома взаємоспрямованими актами: впливом на співрозмовника та особливостями реагування на спрямовані впливи. Відповідно до цього виокремлено дві основних складових процесу комунікації: комунікативний вплив і комунікативну реакцію.

Шляхом аналізу психологічної літератури з проблеми дослідження встановлено, що комунікативні впливи на сучасному етапі більш ґрунтовно вивчені, а саме: дослідниками проаналізовано комунікативні стратегії спілкування, прийоми вербального впливу, техніки програмування свідомості, форми маніпулятивного впливу. Водночас, комунікативні реакції як форми соціальної поведінки досліджено недостатньо і потребують більш детального вивчення.

На основі аналізу наукових джерел з'ясовано, що комунікативні реакції – це дії, що здійснюються у відповідь на комунікативні впливи співрозмовників і позначають зворотний зв'язок, який існує між комунікатором та комунікантом. Вони залежать від спрямованості, модальності та змістового наповнення стимулів. Відповідно до цього реакції поділяються на різні види: когнітивні та афективні, конструктивні та деструктивні, спрямовані на зовнішні обставини і на себе. Різні варіанти комунікативного реагування зумовлені індивідуальними особливостями комунікантів і зовнішніми умовами акту комунікації.

Ключові слова: комунікація, реакції, комунікативні реакції, комунікативні стимули.

Н.М. Гончарук. Психологический анализ коммуникативных реакций как составляющих коммуникативного поведения. Стаття посвящена теоретическому изучению подходов к исследованию коммуникативных реакций как форм коммуникативного поведения. Автором установлено содержание категорий «реакция», «коммуникативная реакция», которые являются компонентами коммуникативного взаимодействия. В процессе теоретического исследования коммуникацию описано как процесс двустороннего обмена мнениями и информацией, представленный двумя взаимонаправленными актами: влияние на собеседника и особенностями реагирования на направленные воздействия. В соответствии с этим выделены две основных составляющих процесса коммуникации: коммуникативное воздействие и коммуникативную реакцию.

Методом анализа психологической литературы по проблеме исследования установлено, что коммуникативные воздействия на современном этапе более основательно изучены, а именно: исследователями проанализированы коммуникативные стратегии общения, приёмы вербального воздействия, техники программирования сознания, формы манипулятивного воздействия. В то же время, коммуникативные реакции, как формы социального поведения, исследованы недостаточно и требуют более детального изучения.

На основе анализа научных источников выяснено, что коммуникативные реакции – это действия, которая осуществляются в ответ на коммуникативные воздействия собеседников и обозначают обратную связь, которая существует между коммуникатором и коммуникантом. Они зависят от направленности, модальности и содержательного наполнения стимулов. В соответствии с этим реакции подразделяются на различные виды: когнитивные и аффективные, конструктивные и деструктивные, направленные на внешние обстоятельства и на себя. Различные варианты коммуникативного реагирования обусловлены индивидуальными особенностями коммуникантов и внешними условиями акта коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, реакции, коммуникативные реакции, коммуникативные воздействия.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні комунікація є основоположним засобом взаємодії у суспільстві. Сучасні зміни у соціальній сфері життя передбачають зміни комунікативних парадигм поведінки. Суспільні стосунки стають більш відкритими, інформаційно насиченими, індивідуально адаптованими. У цьому контексті особливої ваги набуває дослідження нових стратегій і тактичних прийомів комунікації, які в міжособистісній взаємодії відображаються різними типами комунікативного реагування. Як комунікативні стратегії, так і комунікативні реакції значною мірою впливають на результативність спілкування.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Ефективність спілкування залежить від взаємодії двох його складових: комунікативного впливу та комунікативного реагування. Психологія комунікативного впливу в психологічній літературі більш ґрунтовно вивчена. Цим питанням займалися Д. Адаір, А. Большаков, Р. Броуді, С. Вайншек, М. Лео, А. Таранов, Р. Чалдіні, Я. Чаплак та ін. дослідники. Вони аналізували комунікативні стратегії спілкування, прийоми вербального впливу, техніки програмування свідомості, форми маніпулятивного впливу.

Водночас, психологія комунікативного реагування досліджена менше. Окремі аспекти цього питання вивчалися науковцями, які працювали в галузі соціальної психології та психолінгвістики: Н. Жарких аналізувала особливості комунікативної компетентності людей з різними типами реакцій, М. Філоненко з'ясовувала правила подачі зворотного зв'язку, І. Кулініч описував типові реакції на нові форми взаємодії, Ю. Ємельянов досліджував психологічний аспект навчання паритетному діалогу. Як показують результати наукових розвідок, недостатнє володіння прийомами психологічного впливу та реагування призводить до психологічних проблем у спілкуванні. Значною мірою це стосується ситуацій реагування, оскільки від них залежить оцінка, самооцінка комунікативної діяльності та кінцевий її результат [1-13].

Аналіз особливостей комунікативного реагування є важливим у контексті вивчення вербальних і невербальних комунікативних реакцій, емоційного відображення ситуацій комунікативного впливу, дослідження стратегій комунікативного захисту, ефективною побудови комунікативного діалогу. Важливе значення має з'ясування психологічних механізмів різних типів комунікативних реакцій у ситуаціях спілкування. Знання цих механізмів забезпечує можливість психологічного підходу до формування вмінь і навичок ефективного спілкування.

Формулювання мети. Мета статті полягає у теоретичному дослідженні сутності та змісту комунікативних реакцій як основи для подальшого експериментального вивчення форм і особливостей комунікативного реагування у ситуаціях спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вербальна комунікація як форма міжособистісної взаємодії відтворює стиль і специфічні риси індивідуальної поведінки у ситуаціях спілкування. Комунікація – це процес двостороннього обміну думками й інформацією, що є основою для взаємного розуміння [12, с. 60].

Вона здійснюється з метою забезпечення необхідною інформацією, а також психологічного впливу однієї людини на іншу з метою зміни поведінки [5, с.84].

Як свідчать психологічні дослідження процес комунікації представлений двома взаємоспрямованими аспектами: впливом на співрозмовника та реакцією на отримані впливи. Вплив у психології називають стимулом [4], [11]. У ситуаціях спілкування він виступає не лише як спонукання до комунікативних дій, а як засіб переконання, що призводить до зміни світосприймання співрозмовника. У відповідь на спрямовані стимули опонент активізує комунікативні реакції, які описують його зворотну дію.

Отже, комунікація – це процес двобічного обміну думками й інформацією, представлений двома взаємоспрямованими актами: впливом на співрозмовника та особливостями реагування на спрямовані впливи. Впливи у ситуаціях спілкування кваліфікують як комунікативні стимули, а форми реагування – як комунікативні реакції.

В описаному контексті особливої ваги набуває дослідження взаємозалежності понять «реакція (реагування)» та «комунікативна реакція». У зв'язку з цим необхідно проаналізувати ці поняття, встановивши між ними науково-обґрунтовану відповідність.

Реакція (лат. re – проти, лат. actio – акт, дія) – це дія, яка виникає у відповідь на будь-який вплив. У словниках пропонують різне тлумачення цього терміна. Реакція – це активний опір [9, с. 466], рух у протилежному напрямку, відповідь організму на зовнішні чи внутрішні подразники [10, с. 49].

У поведінковій психології (біхевіоризмі, когнітивній психології) термін «реакція» використовують для позначення соціальної поведінки у відповідь на дію зовнішніх факторів. На думку Е. Торндайка, це відповідь організму, його пристосувальна активність на той чи інший елемент середовища, який наразі діє. «Термін «реакція» вживається в розумінні усіякої нової думки, почуття, інтересу, фізичної дії чи якого-небудь розумового чи фізичного стану, викликаного цим стимулом» [11].

Розвиток будь-якої реакції здійснюється в три етапи: 1) сприймання організмом впливу середовища, яким є подразник, що діє на організм зовні чи зсередини; 2) деякі внутрішні процеси, які опрацьовують стимули, що надходять; 3) відповідний акт організму або його пристосувальна реакція. Всі три моменти, на думку автора, обов'язково містяться в будь-якій реак-

ції. Людська поведінка може бути простою чи складною, але її основою завжди є механізм стимулу-реакції [11].

З позицій поведінкової психології проведені дослідження свідчать, що реакція залежить від стимулу – особливостей впливу на організм з боку середовища. Вона може виступати у формі словесної, рухової або емоційної дії. Дж. Уотсон розподіляє реакції на спадкові і набуті (умовні), зовнішні і внутрішні. До спадкових відносяться інстинкти, рефлексії, найпростіші емоції, до набутих – розумові дії, емоції, мовлення, комунікація. Зовнішні реакції є доступними для простого спостереження (рухова, словесна активність), внутрішні виявляються прихованими для людського ока (мислення, напруження м'язів, внутрішні хвилювання). Їх поєднання дає поштовх для створення класифікації поведінкових реакцій. Дж. Уотсоном виділено такі їх типи: а) видимі (explicit) набуті реакції (наприклад, комунікація); б) приховані (implicit) набуті реакції (мислення); в) видимі спадкові реакції (інстинктивні чхання, кліпання); г) приховані спадкові реакції (зміна тиску, гормональні коливання) [4, с. 272].

Е. Торндайком усі реакції систематизовано за принципом змістової належності. Ним виокремлено фізіологічні, розумові, емоційні, поведінкові, а також реакції настрою [11].

Отже, психологи аналізують різні типи реакцій. Їх виявляється у рази більше, ніж стимулів: безумовні реакції поєднуються з умовними, елементарні долучаються до більш складних й утворюють цілу систему реагування. Соціальні взаємовідносини формують нові типи реагування, властиві лише людським взаєминам – комунікативні реакції.

У психології комунікативні реакції аналізуються у поодиноких дослідженнях. Так, Ф. Бацевич у словнику термінів міжкультурної комунікації вводить поняття «дія комунікативна реактивна». На його думку, це комунікативний акт, який виконується як реакція у відповідь на комунікативний вплив співбесідника [2].

Проведені дослідження свідчать, що комунікативна реакція позначає зворотний зв'язок, який існує між комунікатором та комунікантом. Її фундаментальною характеристикою є інтерес, наявний між співрозмовниками. За його відсутності спілкування між ними переривається [7].

У руслі психодинамічної психології взаємні комунікативні реакції позначають терміном «трансакція». Це складна взаємодія партнерів по спілкуванню, яка представляє їх позиції

(Я-стани) (Е. Берн). Е. Гоффман зазначає, що комунікативна реакція є одним з компонентів трансакційного обміну поряд з ініціацією та оцінкою [8].

Отже, для аналізу форм реагування у науковій практиці використовують терміни «реакція», «комунікативна реакція». Реакція – це дія, яка виникає у відповідь на будь-який вплив. Вона може бути фізіологічною, біологічною, психологічною. У психології цей термін використовують для позначення соціальної поведінки у відповідь на дію зовнішніх факторів. У ситуаціях спілкування результатом впливу стимулів є комунікативні реакції. Вони є різновидом реакцій психологічних і властиві лише для людських взаємин. Це дії, які здійснюються у відповідь на комунікативні впливи співрозмовників і позначають ними зворотний зв'язок, який існує між комунікатором і комунікантом.

Аналізуючи особливості комунікативної поведінки (зокрема, у контексті сімейних взаєностосунків), Є. Потапчук виділяє когнітивні та емоційні реакції як різновиди комунікативного реагування у напружених ситуаціях. Когнітивні реакції полягають в прагненні співрозмовника аналізувати, знаходити причини, прогнозувати подальший розвиток подій, формувати загальне уявлення. Афективні проявляються в емоційних переживаннях відчаю, страху, гніву, зневаги, відчуття неповноцінності, надії й можуть мати конструктивний чи деструктивний характер [6, с. 129].

Особливості комунікативного реагування у ситуаціях спілкування залежать від спрямованості стимулів, які можуть бути позитивними чи негативними. Аналізуючи особливості комунікативних реакцій на позитивні стимули, якими, наприклад, є комплімент, Е. Абрамова описує типи можливих реакцій: а) відмову від спілкування; б) неприйняття стимулу («синдром самозванця»); в) розцінювання стимулу як заслуженого схвалення, г) прийняття стимулу з вдячністю [1, с.32].

Н. Галунова поділяє найпростіші комунікативні мовленнєві реакції на такі різновиди: 1) орієнтовні – співрозмовник замість відповіді ставить запитання; 2) відмовні – зазначає, що не знає як діяти; 3) співзвучні – використовує фрази, подібні за звучанням; 4) екстралінгвальні – пропонує відповідь, пов'язану не зі стимулом, а з предметом розмови; 5) вигуківі – відповідає у формі вигуків («ой», «еге ж»); 6) персеверуючі – застосовує однакову реакцію на різні стимули; 7) ехолалічні – вживає повторення слова-стимулу [3, с. 79].

Найбільш розгорнутою є класифікація вербальних комунікативних реакцій, запропонована С. Розенцвейгом. За напрямом він виділяє три види реакцій: екстрапунітивні, спрямовані на зовнішні обставини («Це все ти»), інтрапунітивні – на самого себе («Я сам винний»), імпульсивні, які пояснюють ситуацію як неминуче явище («Так мало бути»); за типом: перепонно-домінантні, де реакція фіксується на перешкоді («Хочу і все!»), самозахисні – на самозахисті («Це не я»), потребово-настійливі – на конструктивному підході до вирішення проблем («Давай поміркуємо, як краще») [13].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження наукових джерел з проблеми, що мало за мету психологічний аналіз комунікативних реакцій як окремих елементів комунікації дало змогу констатувати, що у ситуаціях спілкування комунікативні реакції виступають однією зі складових комунікативного процесу. Це дії, які здійснюються у відповідь на комунікативні впливи співрозмовників (стимули) і формують зворотний зв'язок, який існує між комунікатором і комунікантом. Поряд з комунікативними стимулами вони утворюють складну ієрархічно організовану систему реагування. Комунікативні реакції залежать від спрямованості, модальності та змістового наповнення стимулів й, відповідно до цього, поділяються на різні види: когнітивні та афективні, конструктивні та деструктивні, спрямовані на зовнішні обставини чи на себе. Різні варіанти комунікативного реагування зумовлені індивідуальними особливостями комунікантів і зовнішніми умовами акту комунікації.

У цілому, описана проблема, незважаючи на її значимість, є недостатньо дослідженою як у теоретичному, так і в експериментальному плані. Перспективи подальших розвідок вбачаємо в експериментальному вивченні форм і змістових характеристик комунікативних реакцій за умови впливу різних комунікативних стимулів.

Список використаних джерел

1. Абрамова Е. Ю. Коммуникативная роль реакции на комплимент в процессе диалогизирования / Е. Ю. Абрамова // Научный вестник международного гуманитарного университета. – Серия : Филология. – 2014. – №8. – Т.1. – С. 30–33.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.

3. Галунова Н. Реакції-повтори та переклади стимулу в асоціативних полях україномовних респондентів та україно-російських білінгвів 4–5 років / Наталія Галунова // Філологічні науки : збірник наукових праць. – 2013. – №15. – Полтава. – С. 78–82.
4. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. Э. Торндайк. Принципы обучения, основанные на психологии. Джон Б. Уотсон. Психология как наука о поведении. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 704 с.
5. Парыгин Б. Д. Анатомия общения : учеб. пособие / Б. Д. Парыгин. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 301 с.
6. Потапчук Є. Мовленнєва поведінка подружжя в ситуаціях адюльтеру як психологічна проблема / Євген Потапчук // Психолінгвістика. Психологія. Мовознавство. Соціальні комунікації : збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2014. – Вип. 15. – С. 126–137.
7. Русский язык и культура речи / [под ред. В. И. Максимова]. – М. : Гардарики, 2001. – 413 с.
8. Родичева А. А. Речевое общение на основе коммуникативных ходов : автореф. дис. на соиск науч. ст. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / А. А. Родичева. – Белгород : [б. и.], 2002. – 22 с.
9. Словник української мови : в 11 томах. – Т. 8 / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1977. – 928 с.
10. Украинский советский энциклопедический словарь : в 3-х т. – Т. 3 : П–Я / [отв. ред. А. В. Кудрицкий]. – К. : Глав. Ред. УСЭ, 1989. – 772 с.
11. Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии / Э. Торндайк. – М. : Работник просвещения, 1930. – 235 с.
12. Філоненко М. М. Психологія спілкування : підручник / Мирослава Філоненко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.
13. Фрустрация: понятие и диагностика : учеб.-метод. пособие / [сост. Л. И. Дементий]. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2004. – 68 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Abramova E. Ju. Kommunikativnaja rol' reakcii na kompliment v processe dialogizirovanija // Naukovij visnik mizhnarodnogo gumanitarnogo universitetu. – Serija : Filologija. – 2014. – №8. – Т.1. – С. 30–33.

2. Bacevych F. S. Slovnyk terminiv mizhkul'turnoi' komunikacii' / F. S. Bacevych. – K. : Dovira, 2007. – 205 s.
3. Galunova N. Reakcii'-povtory ta pereklady stymulu v asociatyvnyh poljah ukrai'nomovnyh respondentiv ta ukrai'no-rosijs'kyh bilingviv 4–5 rokiv / Natalija Galunova // Filologichni nauky : zbirnyk naukovykh prac'. – 2013. – №15. – Poltava. – S. 78–82.
4. Osnovnye napravlenija psihologii v klassicheskikh trudah. Bihevizm. Je. Torndajk. Principy obuchenija, osnovannye na psihologii. Dzhon B. Uotson. Psihologija kak nauka o povedenii. – M. : AST-LTD, 1998. – 704 s.
5. Parygin B. D. Anatomija obshhenija : ucheb. posobie / B. D. Parygin. – SPb. : Izd-vo Mihajlova V.A., 1999. – 301 s.
6. Potapchuk Je. Movlennjeva povedinka podruzhhja v sytuacijah adjul'teru jak psihologichna problema / Jevgen Potapchuk // Psiholingvistyka. Psihologija. Movoznavstvo. Social'ni komunikacii' : zbirnyk naukovykh prac'. – Perejaslav-Hmel'nyc'kyj : [b. v.], 2014. – Vyp. 15. – S. 126–137.
7. Russkij jazyk i kul'tura rechi / [pod red. V. I. Maksimova]. – M. : Gardariki, 2001. – 413 s.
8. Rodicheva A. A. Rechevoe obshhenie na osnove kommunikativnyh hodov : avtoref. dis. na soisk nauch. st. kand. filol. nauk : spec. 10.02.04 / A. A. Rodicheva. – Belgorod : [b. i.], 2002. – 22 s.
9. Slovnyk ukrai'ns'koi' movy : v 11 tomah / [za red. I. K. Bilodida]. – K. : Naukova dumka, 1977. – T. 8 : Pry–R. – 928 s.
10. Ukrainskij sovetskij jenciklopedicheskij slovar' : v 3-h t. / [otv. red. A. V. Kudrickij]. – K. : Glav. Red. USJe, 1989. – T. 3 : P–Ja. – 772 s.
11. Torndajk Je. Principy obuchenija, osnovannye na psihologii / Je. Torndajk. – M. : Rabotnik prosveshhenija, 1930. – 235 s.
12. Filonenko M. M. Psihologija spilkuvannja : pidručnyk / Myroslava Filonenko. – K. : Centr uchbovoi' literatury, 2008. – 224 s.
13. Frustracija: ponjatje i diagnostika : ucheb.-metod. posobie / [sost. L. I. Dementij]. – Omsk : Izd-vo OmGU, 2004. – 68 s.

N.M. Honcharuk. Psychological analysis of communicative reactions as components of communicative behavior. The article is devoted to the study of theoretical approaches to the researching communicative reactions as a form of communicative behavior. The author found the substance of categories of «response», «communicative response» which

are components of communicative interaction. In the process of theoretical study the communication is described as a process of bilateral exchange of views and information represented by two interrelated acts: the influence of the interlocutor and features of response to directed impacts. Accordingly two main components of the communication process are singled out: communicative impact and communicative response.

By means of analyzing the psychological literature on the study it is found that at present stage communicative influences are thoroughly studied, namely: researchers have analyzed communication strategies of intercourse, techniques of verbal influence, techniques of consciousness programming, forms of manipulative influence. However, the communicative response as forms of social behavior are not enough studied and need to be scrutinized.

On the basis of scientific sources analysis it is revealed that communicative response are actions which are carried out in response to the communicative influences of interlocutors and indicate feedback that exists between the communicator and the communicant. They depend on the orientation, modality and semantic filling of incentives. Accordingly, the reactions are divided into different types: cognitive and affective, constructive and destructive, directed to external circumstances and themselves. Different versions of the communicative response are caused by individual characteristics of communicants and external conditions of the communication act.

Key words: communication, reactions, communicative responses, communicative influences.

Received February 11, 2015

Revised February 23, 2015

Accepted March 18, 2015